

TÜRKİSTANLI CEDİTÇİLERDEN MAHMUD HOCA BEHBUDİ'NİN DİL MESELESİ VE DİL EĞİTİMİ ÜZERİNE GÖRÜŞLERİ

PERSPECTIVES ON LANGUAGE AND LANGUAGE EDUCATION OF MAHMUD HOCA BEHBUDI, ONE OF THE TURKESTAN JADIDISTS

Taner ULUS*

Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarih Bilim Dalı

Öz: Türkistanlı Ceditçilerin önemli isimlerinden olan Mahmud Hoca Behbudi, Özbek dilinin ve edebiyatının gelişiminde önemli rol üstlenmiştir. Behbudi'nin yayıncılık ve yazarlık faaliyetleri kendisinden sonraki birçok ismi etkilemiştir. Usul-i Cedit okulların açılmasında öncülük etmiş ve bu okullarda okutulmak üzere yeni ders kitapları hazırlamıştır. Birçok dergi ve gazetede yazılar yazmıştır. Ceditçilerin dilde, fikirde ve işte birlik anlayışının bir devamı olarak görülebilecek çalışmalarında dil tartışmaları üzerine fikirlerini belirtmiştir. Mahmud Hoca Behbudi, Semerkand Gazetesini ve Ayna Dergisini yayımlamıştır. Pederkuş adlı tiyatro oyunu ile Özbek tiyatrosunun başlangıcı olmuştur. Behbudi, dil konusundaki çalışmalarına Türk dilinin problemlerinin tespiti ile başlamıştır. Çalışmalarında Türk dilindeki Arapça Farsça unsurların Türk dilindeki mevcut durumundan yola çıkarak dilde sadeleşme ve ana dile dönüş konusunda çıkarımlarda bulunmuştur. Cedit Edebiyatı matbuatı ile Türk dünyasında tartışılmaya başlanan şive, lehçe ve imla konularında ortaya çıkan problemler üzerine makaleler yazmıştır. Türk dilindeki yabancı dillerden alınan kelimelerin özel isimler dışında korunması gerektiği savunan Behbudi, saf bir dilin gelişen dünyayı anlamada yetersiz kalacağını düşünmüştür. Alıntı kelimelerin Türkçe gramere uygun eklerle ve tamlamalarla Türkçeyi zenginleştireceği görüşünü savunmuştur. İsmail Gasprali'nin dil konusundaki fikirleri ve İdil-Ural sahasındaki Ceditçilerin dil üzerine fikirleriyle birlikte Behbudi'nin dil üzerine çalışmalarını incelemek Türk dünyasının dil konusundaki genel durumunu anlamada faydalı olacaktır. Cedit Edebiyatı içerisinde Arap ve Fars dilinin etkisinin yoğun olduğu bir bölgede faaliyet gösteren Behbudi'nin Rus dilinin öğrenmenin modern dünyayı anlamak için gerekli olduğunu düşünmektedir. Behbudi'nin faaliyetleri Türk dilinin ve Özbek Türkçesinin gelişimini takip açısından önemlidir. Bu çalışmada, Behbudi'nin dil ve dil eğitimi üzerine yaptığı çalışmalar ve Türk dili hakkındaki görüşleri incelenecektir. Behbudi'nin dil ve dil eğitimi hakkındaki görüşleri ile Ceditçilerin görüşleri birlikte ele alınacaktır. Behbudi ve Ceditçilerin ortak Türk dili ve yabancı dil öğrenimi hakkındaki görüşleri değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türk Dili. Mahmud Hoca Behbudi. Ayna Dergisi. Ceditçilik. Özbek Türkçesi.

Abstract: Mahmud Khoja Behbudi, one of the key figures of the Turkestan Jadidist movement, played a pivotal role in the development of the Uzbek language and literature. Behbudi's publishing and writing activities influenced many figures after him. He pioneered the opening of Usul-ü Jadid schools and prepared innovative textbooks to be used in these schools. He wrote articles in many journals and newspapers. In his works, which can be seen as a continuation of the Jadidists' understanding of unity in language, thought, and action, he addressed his ideas on language debates. Mahmud Khoja Behbudi published the Samarkand newspaper and the Ayna magazine. He made a great contribution to the formation and development of Uzbek theater with his play Pederkuş. Behbudi began his work on language by identifying the problems of the Turkish language. In his studies, based on the current situation of Arabic and Persian elements in the Turkish language, he made conclusions about the simplification of the language and the return to the mother tongue. He wrote articles on problems related to dialects and orthography, which began to be discussed in the Turkic world with the rise of Jadid literature. He wrote articles on the problems arising in dialect, accent, and orthography, which started to be discussed in the Turkic world with the Jadid Literature press. Behbudi argued that the words borrowed from foreign languages in Turkish language should be preserved except for proper nouns and thought that a pure language would be insufficient to understand the developing world. He believed that such borrowed words could enrich Turkish with suffixes and phrases appropriate to Turkish grammar. Analyzing Behbudi's linguistic works alongside the ideas of Ismail Gasprinski, and the ideas of the Jadids in the Idyl-Ural region regarding language will be useful in understanding the general situation of the Turkic world on language. Behbudi, who was active in a region where the influence of Arabic and Persian languages were strong influence in Jadid literature, thought that learning the Russian language was essential for understanding the modern world. Behbudi's activities are significant for tracing the development of both the Turkish language and Uzbek Turkish. This study will examine Behbudi's work on language and language education and his views on the Turkish language. Behbudi's views on language and language education will be discussed alongside Jadidist views. Behbudi and Jadidist's views on common Turkish language and foreign language learning will be evaluated.

Keywords: Turkish Language. Mahmud Khoja Behbudi. Ayna Journal. Jadidism. Uzbek Turkish.

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi/Received: 21 Haziran 2025

Kabul Tarihi/Accepted: 31 Temmuz 2025

Yayın Tarihi/Publication: Aralık 2025

Künye: Ulus, T. (2025). "Türkistanlı Ceditçilerden Mahmud Hoca Behbudi'nin Dil Meselesi ve Dil Eğitimi Üzerine Görüşleri", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), s. 89-105.

DOI: <https://doi.org/10.58640/asyar.1724453>

***Sorumlu Yazar/Corresponding Author**

E-Mail: ftaner.ulus@hbu.edu.tr

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Giriş

19. yüzyılın sonlarına doğru Türkistan'ın Rus hâkimiyetine girmesi ile Rus etkisi Rusya Müslümanları üzerinde giderek arttı. Bu durum, Rusya Müslümanlarında ve Rus hâkimiyetindeki Türklerde işgalin sebepleri ve sonuçları üzerine yeni fikirlerin ortaya çıkmasına vesile oldu. Rusya Müslümanlarında, Rusların Türkistan topraklarında hızlı ilerlemesinin temel sebeplerinden biri olarak geri kalmışlık düşüncesi ön plana çıkmıştır. Eğitim, geri kalmışlık düşüncesinin en çok vurgulandığı alan olmuştur. Gaspıralı dilde, fikirde ve işte birlik düşüncesi ile çalışmalar yürütmüştür. Gaspıralı ile özdeşleşen Ceditçilik Türkistan'da birçok aydın tarafından benimsenmiştir.

Dil, fikir ve iş konusunda birlikte hareketi mümkün kılmaya yönelik gazeteler, dergiler yayımlanmış ve Usul-i Cedit okulları açılmıştır. Usul-i Cedit okulları, Türkistan'da yayılmış ve halkın aydınlatılması üzerine çalışılmıştır. Türkistan'da bu faaliyetleri yürüten en önemli isimlerden biri Mahmud Hoca Behbudi'dir. Behbudi, geri kalmışlıkla mücadelesinde birçok alanda faaliyette bulunmuştur. Usul-i Cedit okulları açılmasına öncülük etmiş, yeni ders kitapları yazmış, Türkistan dışına öğrenci gönderilmesi için çalışmış ve Türkistanlı gençleri geleceğe hazırlama konusunda önemli çalışmalarda bulunmuştur. Aynı zamanda gazete ve dergiler çıkarmış, toplumdaki geri kalmışlığının sebeplerini tespiti etmeye çalışmış ve bu sebepler üzerine yazılar yazarak halkı da yeniliğe ikna etmeye çalışmıştır (Kasimov, 2009, s. 216-218). Behbudi, Ceditçilerin ve dönemin aydınlarının sıklıkla ele aldığı dil birliği, dil meselesi ve dil öğrenimi üzerine önemli tespitlerde bulunmuştur. Mahmud Joca Behbudi *Ayna* Dergisinde yayımladığı "Til Masalası" (*Dil Meselesi*) ve "İkki Emas, To'rt Til Lozim" (*İki Değil, Dört Dil Lazım*) adlı makalelerinde dil konusunu ele almıştır. Bu makalelerinde, Rusya Müslümanlarının dil meselesi hakkındaki görüşlerini incelemiş ve dil meselesinin çözümü konusunda fikirlerini belirtmiştir. Behbudi, Özbek, Tatar, Azerbaycan Türkçesi, Kazak ve Türkmen lehçelerinde kaleme alınan çalışmaların lehçe, şive ve imla konusunda sorun yaşadığını düşüncesindedir. Behbudi'ye göre Osmanlı Türkçesi, Kırım, Kafkaslar ve Azerbaycan sahalarında biraz çaba ile anlaşılabilir. Tatarca - Nogayca hakkında tespitlerde bulunur. Behbudi özellikle Tatarcanın Arapça ve Farsçadan daha az etkilendiğini düşünmektedir. Buna rağmen Arapça ve Farsça olmadan Tatarca ve Nogayca eser kaleme almanın imkânsız olduğunu dile getirerek bu durumu İslamiyet ve Arapça etkisiyle açıklamaktadır.

Çalışmamızda, Behbudi'nin hayatı, eserleri ele alınacaktır. Bununla birlikte yaşadığı dönemde dil ve dil eğitimi üzerine paylaşılan fikirler ile paralel olarak Behbudi'nin dil ve dil eğitimi konusundaki fikirleri incelenecektir. Mahmud Hoca Behbudi, dil ve dil eğitimi konusundaki fikirlerini, yayımladığı makalelerde açık bir şekilde dile getirmiştir. Behbudi, döneminin Türk ve İslam dünyasındaki en önemli merkezlerini ziyaret etmiş, bu önemli merkezlerdeki yayınları inceleme fırsatı bulmuş ve süreli yayınların takibini yapmıştır.

1. Mahmud Hoca Behbudi'nin Hayatı ve Eserleri

Mahmud Hoca Behbudi, 1875 yılında Semerkant'ın Bahşitepe köyünde doğdu. 1868 yılında Ruslar Semerkant'ı işgal edince Behbudi'nin babası Behbud Hoca, ailesiyle birlikte Behbudi'nin doğduğu Bahşitepe köyüne göç etmiştir. 1894 yılında Behbudi'nin babası ölmüştür. Behbudi, dayısı Kadı Muhammed Sıddiki'nin himayesinde büyümüştür. Dayısı Muhammed Sıddiki'nin yanında okuma yazmayı öğrenmiştir. Küçük dayısı Molla Adil'den de Arapça sarf, nahiv, *Kafiye*, *Şerh-i Câmi* ve mantık ilminden Şemsiye adlı kitap ve fıkıhtan *Muhtasar-ı Vikâye'nin* birinci cildi hakkında eğitim almış, hadis ve matematik öğrenmiştir. Babası Mahmud Hoca Salih Hocaoglu Türkistan'ın soylu âlimlerindendir ve Behbudi'nin ailesinin soyu Hoca Ahmet Yesevi'ye dayandırılır (İzzetullah, 2014, s. 62-63).

Mahmud Hoca Behbudi, medrese eğitimini Semerkant ve Buhara'da almıştır. Eğitimi sonrasında önemli görevlerde bulunmuştur. 18 yaşında kâtip olmuş, daha sonralarında kadılık ve müftülük makamlarına yükselmiştir. Behbudi, 1899-1900 yıllarındaki hac yolculuğuna çıkmıştır (Karakaş, 2003, s. 138). 1903-1904 yıllarında Moskova ve St. Petersburg'u ziyaret edip 1907'de Kazan, Ufa ve Ninji Novgorod'a gitmiştir. 23 Ağustos'ta Rus Müslümanlarının sorunları ile ilgili toplanan bir toplantıya katılmış ve konuşma yaparak toplantıya başkanlık etmiştir. 29 Mayıs'ta ikinci Arap ülkeleri turuna çıkan Behbudi, Aşkatat'a gitmiştir. Sonrasında Krasnovodsk vapuruyla Bakü'ye gitmiştir. Odessa üzerinden İstanbul'a varan Behbudi, 21 Haziran'da Kudüs'e, sonrasında Beyrut, Yafa, Halil el-Rahman, Port Said ve Şam gibi şehirleri ziyaret etmiştir (Hasanov, 2014, s. 54). Özellikle İsmail Gaspıralı'dan etkilenmesinde ve Ceditçilik düşüncesini benimsemesinde yolculuğunun etkisi olmuştur. Behbudi'nin yolculukları sonrasında özellikle eğitim konusundaki fikirlerinde değişim görülür. İsmail Gaspıralı'nın Türkistan'a gerçekleştirdiği mektepleri ıslah ve yeni mektep açma amaçlı seyahatlerini yakından takip etmiştir. Behbudi, hac ziyaretinde karşılaştığı Türkistan Türkleri ve Müslüman Araplar arasında gördükleri sonrasında, eğitimde mutlaka bir yenilik ve değişiklik yapılması gerektiğini görmüştür. Bu yolculuğundan kısa süre sonra 1903 yılında Semerkant'ta Usul-i Cedit okulları açmıştır (İzzetullah, 2014, s. 63). Bu okullar için ders kitapları hazırlamıştır. Behbudi, 1903-1904 yıllarında Moskova ve Petersburg'da bulunmuştur. 1906 yılında ise Kazan, Ufa ve Rusya Müslümanları Kurultayı için Ninji Novgorod'da bulunmuştur (Kasimov, 2009, s. 213-214). Behbudi, geri kalmışlıktan kurtulmak için sadece eğitimin yeterli olmadığını düşünerek halka kendini yansıtacak bir ayna olarak tiyatroyu kullanmıştır. Basın faaliyetlerinin halkın birbirinden ve dünyadan haber alması için gerekli olduğunu düşünerek bu faaliyetlere ayrıca önem vermiştir. Bu fikirlerle hazırladığı 1911'de yazımını tamamladığı *Pederkuş* adlı tiyatro oyunu 1913'te basılmıştır. Yeni Özbek Edebiyatını

başlatan eser ve Özbek tiyatrosunun ilk eseri¹ olarak kabul edilen *Pederkuş* ilk olarak Semerkant'ta 15 Ocak 1914'te sahnelenmiştir². Bu oyun, Avlani'nin *Turan*³ tiyatro topluluğu tarafından 1914'te Taşkent'te ve 1914-1916 yılları arasında tüm Fergana Vadisi'nde sahnelenmiştir (Kasimov, 2009, s. 215-217).

Behbudi, 1913 yılından itibaren basın faaliyetleriyle daha aktif ilgilenmeye başlamış ve Türkçe ile Farsça yayınlanan *Semerkant* adlı gazetesini çıkarmaya başlamıştır. Tatil günleri hariç, Özbek Türkçesi ve Tacikçe dillerinde günlük yayımlanan gazetenin ele almasına izin verilen konular sınırlı tutulmuştur. Bu konular, hükümet kararları, baş makaleler, yurt dışından haberler, ülke içinden haberler, gelen mektuplar, ülkenin ve ticaretin genel bilgileri, Rus ve yabancı basının tanıtımı, tarım, edebiyat ve bilim dairesi tefrikaları, gelen telgraflar, mahkeme raporları, tiyatro, reklamlar, editoryal yanıtlar, resim ve süslemeler ile çeşitli konulardan oluşmaktaydı. Ülke hakkındaki bilgiler ve ticaret konusundaki genel bilgiler, gelen telgraflar ve reklamlar Rusça yayımlanacak kısımda yer almaktaydı (Hasanov, 2014, s. 40). Behbudi, maddi sebeplerden yayın hayatına son verildiği *Semerkant* gazetesinden sonra 1913 yılının Ağustos ayında *Ayna* adlı dergiyi çıkarmaya başlamıştır. Özbek Türkçesi yayınlanan bu derginin sayıları Kafkaslar, Tataristan, İran, Afganistan, Hindistan ve Türkiye'ye kadar ulaşmıştır. Behbudi, aynı yıl Neşriyat-ı Behbudiya adlı bir yayınevi kurmuştur. Behbudi, Rusçayı iyi bildiğinden Fırat'ın *Beyanat-ı Seyahat-i Hindi* adlı eserini Rusçaya tercüme ederek yayımlamıştır (Hayit, 2004, s. 593). Kütüphane çalışmaları yürütmüş ve Kütüphane-i Behbudi için kaynak toplamak ve faaliyetlerde bulunmak için uzun bir yolculuğa çıkmıştır. Kafkaslar, Kırım, İstanbul, Yunanistan, Beyrut,

1 İlk tiyatro eseri olmadığı tespit edilse de ilk tiyatro eserinin halka ulaşamaması ve halk üzerinde bir etki yaratamaması sebebiyle *Pederkuş* adlı eser ilk olarak kabul edilmeye devam edilmektedir. Bu konuda bk. Timur Kocaoglu. (2004). Türkistan'da Türkçe İlk Tiyatro Eseri: Mahmud Hoca Behbudi'nin '*Pederkuş*' Piyesi-1913. *Türklük Araştırmaları Dergisi*, (15). s.179. Shuxrat Rizaev, *Behbudi ve Tiyatro* adlı yazısında ilk Özbek tiyatrosunun Tatar aydın Abdurauf Samadov-Shahidi'nin 1911 yılında yazdığı "Mahramlar" adlı oyunu olduğunun düşünüldüğünü fakat "Mahramlar" adlı oyunun basılı nüshasının henüz bulunmadığını ve eserin yayın yılının yanlış belirtildiğini, yayımlandığı belirtilen "Ishqiya" matbaasının St. Petersburg halk kütüphanesinin ulusal edebiyat bölümündeki baskısında oyunun bulunduğu ve tarihinin 1912 olarak yazıldığını açıklamaktadır. Behbudi'nin *Pederkuş* adlı eserinin 1911 yılında yazıldığını belirtmektedir. Bu konuda bk. Rizaev, S. (2014) Mahmudxo 'ja Behbudi merosining milliy g'oya targ 'ibotidagi ahamiyati. Hasanov, B. (Ed.), *Behbudi va teatr*, (s.100-113). Mumtoz So'z Yayınevi. Taşkent

2 Oyunun ilk sergilenme zamanı ve yeri hakkında farklı görüşler vardır. Oyunun ilk kez 1913 yılında Taşkent'te sergilendiği bilgisi de bulunmaktadır. Bu konuda bk. İbrahim, Kalkan. (2000). Sovyet Dönemi Öncesi Orta Asya Aydınları ve Değişim. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, (14), s.292.

3 Avlani, hayat hikâyesinde Turan Tiyatrosunun kuruluş amacını şöyle dile getirmektedir: "1913 yılından başlayarak halkı bilinçlendirmek ve medenî hayatı geliştirmek maksadıyla bir tiyatro topluluğu kurmak istedim. Bu maksadımı yalnız Taşkent'te değil, Türkistan'ın pek çok şehrinde gerçekleştirmeyi başardım. Turan isimli geliri hayır işlerinde kullanılmak kaydıyla bir tiyatro topluluğu kurdum." Turan Cemiyeti ve Turan Tiyatro Topluluğu hakkında; Bu konuda bk.. Fatma Açık. (2005). Özbekistan'da 1909-1917 Yılları Arasında Faaliyet Gösteren Turan Cemiyeti. *Türk Yurdu*, 25(214), 2005. s.9

Mısır, Kahire, İstanbul, Bakü, Kudüs, Şam gibi dünyanın farklı merkezleri ziyaret etmiştir. Yolculuk boyunca yaşadıklarını ve gözlemlerini Ayna dergisinde yayımlamıştır (Kasimov, 2009, s. 216-218).

Behbudi'nin yayıncılık ve yazarlık faaliyetleri hayatının merkezinde olmuştur. Yayınlarında millet ve vatan, toplum ve ahlak üzerine fikirlerine sıklıkla yer vermiştir. Onun makalelerinin sayısı hakkında 200 ile 500 arasında değişen tahminler bulunmaktadır. Yazarlığı ve eğitimciliği yazdığı ders kitaplarında görülmektedir. Behbudi'nin yazdığı tespit edilen altı ders kitabı bulunmaktadır. Bunlar, *Müntehab-ı Coğrafiya-i Umumi* (Genel Coğrafya), *Kitebet-ül Etfal* (Çocuklar Mektupları), *Muhtasar Tarih-i İslam* (Kısa İslam Tarihi), *Medhali Coğrafiya-i Umrani* (Beşeri Coğrafyaya Giriş), *Muhtasar Coğrafiya-i Rusi* (Kısa Rusya Coğrafyası) adlı kitaplardır (Kasimov, 2009, s. 222-223).

Behbudi, eğitim, basın ve yayıncılık faaliyetlerinin yanında Türkistan'ın geleceği üzerine ve Rus Çarlığı'nın sömürgeci siyasetine karşı siyasi faaliyetlerde bulunmuştur. Türkistan'ın bağımsızlığı için faaliyetlerde bulunmuş ve yayınlar yapmıştır (Hayit, 2004, s. 593). Behbudi, Türkistan Milli Hareketi içerisinde almış ve 1913 yılında Semerkant'ta Şakir Muhtari ve Zeki Velidi Togan ile Türkistan Milli Hareketi'nin siyasi gizli bir cemiyet idaresi altına alınması hakkında yapılan görüşmelerde yer almıştır (Togan, 1981, s. 355). 27 Kasım 1917'de Hokand'da Umum Müslümanlar Kongresinde ilan edilen "Türkistan Muhtariyeti" girişiminin sorumlularından görülmesi onun yaşamının sonunu getirmiştir. Behbudi, muhtariyetin 1919 başlarında sert bir müdahale ile ortadan kaldırılmasıyla 25 Mart'ta tutuklanmıştır. Aynı yıl Karşı şehrinde öldürülmüştür⁴ fakat ölüm haberi o dönem başkent olan Semerkant şehrinde bir yıl sonra duyulmuştur. 1920 yılı Türkistan'da Behbudi'nin yasının tutulduğu yıl olmuştur. Behbudi'nin ölüm yeri olan Karşı şehri, 1926-1937 yılları arasında on bir yıl boyunca Behbudi adıyla anılmıştır (Kasimov, 2009, s. 226-228).

2. Rusya Müslümanlarında Dil Tartışmalarının Ortaya Çıkışı ve Dil Üzerine Görüşler

Dil konusuna, Rusya Müslümanları arasında dil üzerine çalışmalar yapan ve önemli bir kitleyi dil konusunda etkileyen İsmail Gaspıralı ile

4 Behbudi'nin öldürülmesi ve nasıl öldürüldüğü tartışmalı bir konudur. Zeki Velidi Togan, Behbudi'nin öldürülmesi hakkında "... Karşı'ya gelerek kendilerine telkinatta bulunan Mahmud Khoca Behbudi'yi ve arkadaşlarını "Cediddir" diye vahşicesine kestiler (25 Mart 1919)" demektedir. Bu konuda bk. Togan, Ahmed Zeki Velidi. *Bugünkü Türkili Turkistan ve Yakın Tarihi*. Enderun Kitabevi, 1981.373. Kasimov, Karşı şehrine Behbudi adının verilmesini halkın tepkisini azaltmak için verilen bir karar olarak yorumlamaktadır. Konu hakkında Doğan, "Behbudi, Buhara Emiri'nin, emriyle 25 Mart 1919 yılında Karşı şehrinde, taşa tutulmak suretiyle öldürülür. Behbudi'nin hiç sebep yokken bu şekilde öldürülmesi bütün yenilik taraftarı aydınları arasında Buhara Emiri'ne karşı nefret ve öfkenin uyanmasına sebep olmuştur. Hatta 1920 yılında Buhara Halk Cumhuriyeti kurulduktan sonra milliyetçiler, Mahmud Hoca Behbudi'nin milli dava yolunda şehit oluşunun hatırasına, Karşı şehrinin "Behbudi" olarak isimlendirmişlerdir" ifadelerini kullanmıştır. Bu konuda bk. Gülseren Doğan, (2018). 1917-1924 yılları arasında Türkistan milli devletleri/National states which established in Turkestan between 1917-1924. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens. Yüksek Lisans Tezi. s. 42.

başlamak yerinde olacaktır. Gaspıralı'nın devrinde Türk ve Müslüman dünyasında birçok fikir akımı ortaya çıkmıştır. Osmanlı'da Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük gibi akımlar kendini gösterirken, Rusya Türkleri ise Ruslar tarafından Kırgız, Tatar, Başkurt, Çuvaş, Özbek, Türkmen olarak bölünmeye çalışılıyordu. İsmail Gaspıralı'nın dil meselesine çok önem vermesinin ve hayatının sonuna kadar dil birliği için çalışmasının sebebi olarak Rusların Türk dil birliğini parçalama çalışmaları görülebilir. 1783'te Kırım Hanlığının yıkılmasına kadar hatta daha sonraları Kazan'da Osmanlıca etkisi gözlenen eserler bulunmaktaydı. Katerina döneminde yazılan gramerlerde Osmanlı etkisi görülmekteydi. Ruslar tarafından Kazan'da açılan Arap harfli Asya matbaasında 1801 yılında Osmanlıca bir giriş yazılmıştı. Kazan ve Kafkasya'da önemli bir Osmanlıca etkisi bulunmaktaydı (Kırimer, 1996, s. 41-42). 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kırım ile İdil-Ural arasındaki sahada Osmanlı etkileri azalmaya başlamıştır. Rus göçmenlerin getirilmesi, Kuzey Kafkas Türklerinin göçleri gibi birçok farklı sebep Rusya Müslümanları üzerindeki Osmanlı etkisini azaltmıştır. Bu dönemde Ruslar, Türkçeyi parçalama ve Türk toplulukları için ayrı diller oluşturma çalışmalarında bulunmuşlardır. İlimsky Kazakça, Ostroumov Özbekçe yayınlar yapmıştır. Ostroumov'un Taşkent'te Özbekçe çıkardığı Türkistan Vilayeti Gazetesi 48 yıl boyunca oluşturulmaya çalışılan Sart edebi dilinde yayın yapmıştır. Türk dili, Tatarca ve Azerbaycan Türkçesi yayınların da görülmesiyle parçalanmış bir görüntü sergilemiştir (Kırimer, 1996, s. 43-44).

Rusya Türkleri arasında Türkçenin giderek ayrışması ve Rusça kullanımının artması Rusya Türklerinin aydınlarını ve özellikle İsmail Gaspıralı'yı endişelendirmiştir. Türkçenin ayrışması ve Rusça kullanımının artması dil birliğinin ve milli birliğin ortadan kalkmasına ve Ruslaşmaya sebep olabilirdi. Mevcut durumu tehlikeli olarak gören Gaspıralı, *Tonguç* ve *Kamer* adı eserlerinde dil birliğine vurgu yapmıştır. Özellikle *Tercüman* gazetesinde kullandığı dil ve kaleme aldığı yazılarla dil birliği için çalışmıştır. İsmail Gaspıralı, dil birliği için ömrünün sonuna kadar çalışmış ve "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" düşüncesiyle çalışmalar yürütmüştür (Kırimer, 1996, s. 45).

Dil Meselesi, Türkistan ve İdil-Ural'da Ceditçilerin üzerinde durdukları bir konu olmuştur. Mercani'den itibaren birçok Ceditçi dil meselesini tartışmış, bu mesele ders kitaplarının ve eğitim dilinin Türkçeleştirilmesi ve kullanılacak Türkçenin özellikleri olmak üzere iki boyutta ele alınmıştır. Türkçenin bölgede kullanılan yerel Türkçe yani Tatarca mı yoksa genel Türk dili yani İstanbul Türkçesi mi olacağı üzerinde durulmuştur. Mektep ve medreselerde okunan ders kitaplarının Türkçeleştirilmesinin ilk öncüleri Mercani, Hüseyin Feyizhani ve Abdülhabir Müslümi olmuştur. Ceditçi olmasa da Nasiri'de bu isimler arasında sayılabilir. Nasiri'nin eserlerinde Ceditçilerin görüşlerinden örnekler görmek mümkündür ve ayrıca Tatarca yazdığı ders kitaplarıyla onlara destek olmuştur. Mercani, ilk olarak bir Tatarca

itikat ve ibadet kitabı yazmıştır. Sonrasında Hüseyin Feyizhani ile Abdülhabir Müslümi, hocaları Mercani'nin düşüncesini ilerleterek İdil-Ural'da ilk kez öğretim dilinin Türkçeleştirilmesini savunmuşlardır. Her ikisi de eğitim dilinin Türkçeleştirilmesini ve ders kitaplarının Türkçe yazılmalarını istemişlerdir. Abdülhabir Müslümi, eğitimin anadilde olması gerektiğini ileri sürmüştür. Onların bu isteği, Abdülkayyum Nasiri'nin Tatarca yazdığı birçok ders kitabıyla bir nevi gerçekleşmiştir (Maraş, 2000, s. 239-240).

Eğitim öğretim dilinin Türkçe olması görüşü ile birlikte Tatar dilinin mektep ve medreselerde okutulması da gündeme gelmiştir. Nasiri ve Hüseyin Feyizhani bu konuda çalışmalar yürütmüşlerdir. Bu tartışmalar uzun yıllar devam etmiştir. Islâh-ı Lisân-ı Türkî, Islâh-ı Mekatip ve Neşr-i Maarif Cemiyeti'nin 15 Haziran 1898'deki toplantısından başlayarak 1917 yılına kadar yapılan toplantıların neredeyse hepsinde, öğretim dilinin Türkçeleştirilmesi ve Tatarcanın gramerinin yazılması konularında ortak kararlar alınmıştır. Bu kararda Ceditçilerin özellikle 1905'ten sonra birçok eseri Tatarca veya Osmanlıcaya yakın bir dilde yazmaları etkili olmuştur. Ders kitaplarının Türkçeleştirmesi kısmen başarılı olsa da ana dilde eğitim bir süre mümkün olmamıştır. 1910'lu yıllarda ise birçok mektep ve medresenin öğretim dili Türkçe olmuş ve Tatar dilinin sarf ve nahvine Cedit okullarında yer verilmiştir (Maraş, 2000, s. 241).

Bir diğer tartışma konusu Tatarca ve Türkçe olmuştur. Özellikle İdil-Ural'da uzun yıllar Çağatay Türkçesi ile Osmanlı Türkçesi birlikte kullanılmıştır. Bölgede Osmanlı Türkçesiyle birçok eser kaleme alınmıştır. Edebi eserlerde görülen bu iki Türkçenin karışımı sonucunda bir bölge Türkçesi ortaya çıkmıştır. Tatar yazarların kullandığı dil, iki Türkçenin karışımı şeklinde 19. yüzyılın sonlarına kadar kullanılmıştır. Bu yazarlar arasında Mercani, Nasiri, Feyizhani, Feyizhanoğlu gibi yazarlar da vardır. Nasiri, saf Tatarca'yı öne çıkarmayı denemiş fakat başarılı olamamıştır. Bu yazarlar Tatarca yazmayı deneseler de Osmanlı Türkçesi etkisinden kurtulamamışlardır. Genel olarak karşı çıkılan genel bir Türkçe değil, sadeleştirilmemiş Osmanlı Türkçesi olmuştur. Kazan'da dilde sadeleşme ve Osmanlı Türkçesi kullanımı artmıştır. Osmanlı Türkçesinin etkisinin artmasında bölgede eserleri okunan Ahmet Mithat'ın etkisi de olmuştur. Zahir Bigi, Musa Akyiğit, Fatih Kerimi, Ayaz İshaki, Rızaeddin Fahreddin, Musa Carullah, Abdürreşid İbrahim ve diğer Ceditçilerin eserlerinde Osmanlıcanın etkisi görülmektedir ve bu aydınlar genel bir Türk dili oluşturma konusunda önemli hizmetlerde bulunmuşlardır (Maraş, 2000, s. 242-244).

II. Umum Rusya Müslümanları Kongresi 1906 yılında 28 Ocak – 5 Şubat tarihleri arasında Petersburg'da toplanmıştır. İttifak'ın nizamnamesi ve programı kabul edilip onaylanmıştır. Kongrede alınan kararlar arasında dini işlerde tam muhtariyet, dillerin hukukta eşitliği, ilk öğretimin her kavmin ana dilinde olması yer almış ve bu konular

programa alınmıştır (Taymas, s. 1966, 179). İsmail Gaspıralı, Umumi Türk Dili düşüncesini 16-20 Ağustos 1906'da Ninji Novgorod'da Umum Rusya Müslümanları III. Kongresi'nde teklif olarak sunmuş ve bu teklif kabul görmüştür. Mekteplerde Umumi Türk Dili okutulması kararlaştırılmıştır. 1905'ten sonra yayımlanan Ülfet, Vakit, el-Asru'l-Cedid, Şura gibi önemli dergi ve gazetelerde Umumi Türk Dilinin kullanılması ve yaygınlaşıp yayılması için çalışılmıştır. Rızaeddin Fahreddin'in idaresindeki Şura dergisinde "Til Yarışı" adıyla bir Türkçe makale yarışması düzenlenmiştir. Bu yarışmadan bir yıl sonra da Umumi Türk Dili hakkında Şura dergisinde bir forum düzenlenmiştir. Dergiye gönderilen yazılar, 1913'den itibaren Şûra'da, diğer gazete ve dergilerde yayımlanmıştır. Bunlardan birkaç tanesinde; Çağatayca veya Arapçanın ortak dil olması teklif edilmiştir. Gönderilen cevapların çoğunluğu umumi dilin gerekliliği ve bunun da okullar, basın yayın ve edebiyat yoluyla gerçekleştirileceği tarzında olmuştur. Forumda umumi dilin Osmanlı Türkçesi olmasından yana tavır koyan en dikkat çekici isimler; Fatih Kerimî, Alican Tınşkâvî, Cemaleddin Velîdî, Nuşirvan Yavuşev'tir. Gaspıralı'nın en önemli destekçilerinden biri de Şura'nın yayımcısı Rızaeddin Fahreddin'dir. Dil Birliği üzerinde birçok aydın aynı fikirdedir. Özellikle N. Yavuşev, Tatar basınının dil birliği yönünde büyük merhaleler kat ettiğini söyleyerek devamında Kazak-Kırgız basınının kendi şivelerini ön plana çıkarmasından duyduğu endişeyi dile getirmiştir. Ona göre, Rusya'da yaşayan Türklerin millî ve içtimai meselelerde bir araya gelmesi için dil birliği zorunludur (Maraş, 2000, s. 242-244)⁵.

1913-1917 yılları arasında bir Sada-yı Türkistan gazetesi ve Ayna dergisi gibi birçok dergi ve gazetede dil, etimoloji ve yazım sorunları üzerine makaleler içeren bölümler yer almıştır. Behbudi'nin "Til Masalasi" (*Dil Meselesi*) ve "İkki Emas, To'rt Til Lozim" (*İki Değil, Dört Dil Lazım*) ile Fitrat'ın "Tili-miz" adlı makalesinde Özbek Türkçesinin haksız yere aşağılanması ve bastırılmasından duyulan üzüntü görülmektedir. Behbudi'ye göre Türkistan'da tek bir edebi dil yaratmak mümkün değildir ve tek bir edebi dil yaratmadan önce çocuklar birkaç kuşak boyunca standartlaştırılmış bir edebi dille eğitim almalıydılar (Hasanov, 2014, s. 124). Ceditçiler, anadilde eğitim ve öğretim konusunda ortak bir noktada buluşamamışlardır. Ortak dil konusunda Türkçe öne çıksa da Türkçe'nin nasıl bir Türkçe olacağı konusunda bir karar alınamamıştır. Dil için Özbek terimini ilk kullanan kişi Behbudi olmuştur. Behbudi yazılarında Özbek ile Türk kelimelerini eş anlamlı olarak göstermektedir. Ceditçiler temelde yapay bir Umumi Türk Dilini benimseseler de Ceditçilerin çabalarıyla Özbek, Özbekçe, Özbek Dili gibi terimler kullanılmaya başlanmıştır (Hasanov, 2014, s. 127).

5 Bu konuda bk. İsmail Türkoğlu, Rızaeddin Fahreddin (1858-1936) ve İdil-Ural Tatarlarının Kültürel, Sosyal Hayatının Yenileşme Tarihi. Marmara Üni. Sosyal Bilimler Ens. Doktora Tezi. (1999) "Şura'nın Tartışma Konuları" 150-157.

3. Mahmud Hoca Behbudi'nin Dil Üzerine Görüşleri

Mahmud Hoca Behbudi, dil konusunda iki önemli makale kaleme almış ve bunları Ayna dergisinde yayınlamıştır. Behbudi'nin bu makaleleri; “Til Masalası” (*Dil Meselesi*) ve “İkki Emas, To'rt Til Lozim” (*İki Değil, Dört Dil Lazım*) adlı çalışmalarıdır. Behbudi, Gaspıralı gibi dilde birlik düşüncesindedir ve ortak bir edebi Türk dili oluşturulmasından yanadır. Dil Meselesi adlı makalesinde Türk dili hakkında dikkat çekici tespitlerde bulunmuştur. Bu makalesine önce Türk dilinin o dönemdeki durumu ile başlamıştır. Özbek, Tatar, Azerbaycan, Kazak ve Türkmen lehçelerindeki yeni matbuatin temel sorunu olarak şive, lehçe ve imlayı vurgulamıştır. Bu lehçelerin Farsça ve Arapça sözler aldıklarından ve bazı sözlerin o kadar çok yerleştiklerinden ve neredeyse dilden atmanın imkânsız olduğundan bahsetmiştir. Örnek olarak Farsçadan alının günleri vermiş ve Arapça etkisini de Kuran'ı Kerim temelli olarak açıklamıştır. Behbudi, Osmanlı Türkçesi örneğiyle Arapça ve Farsçanın Türk diline ne kadar yerleştiklerini ifade etmiş ve Türkçe, Arapça ve Farsça bilmeden Osmanlı Türkçesi yazmanın mümkün olmadığından bahsederek devam etmiştir. Osmanlı Türkçesinin Osmanlı Türklerinin çoğu tarafından anlaşılmamasına rağmen Osmanlı Türkçesi eserlerin Kırım, Kafkas ve Azerbaycan sahalarında biraz çaba ile anlaşılabilceğini söylemiştir (Kasimov, 1997, s. 183-184).

Gaspıralı'ya göre milleti din ve dil birliği oluşturur. Bu ikisinden biri kaybolursa millet kimliğini kaybeder. Gaspıralı dilin ne kadar büyük bir öneme sahip olduğunu göstermek için dil birliği, fikirde ve işte birlikte önce vurgulamıştır. Behbudi, Türkçemi manevi hocam Tercüman'dan öğrendim diyerek Tercüman gazetesi ve yayıncısı Gaspıralı'yı kendisi için manevi öğretmen olarak gördüğünü dile getirmiş ve doğrudan Gaspıralı'nın yolunu izlemiştir. Behbudi'nin Türkçe olarak belirttiği Tercüman gazetesinin dilidir. Tercüman gazetesi ve Usul-i Cedit okulları Türkistan'da Türkçenin öğrenilmesi ve yayılmasına katkı sağlamıştır. Behbudi Tercüman'ın, çeyrek asır boyunca Türkistan'daki bütün eğitimcilerin çağdaş yeni edebiyat ve kültürel ihtiyaçlar konusundaki ihtiyaçları tam olarak karşıladığını dile getirmektedir. Behbudi, Gaspıralı'nın dil birliği fikrini Türkistanlılar arasında yayan ve güçlendiren ilk kişi olmuştur. Bu konuda bir araştırma ve deney yapmıştır. Türkistan'ın farklı bölgelerinde okunan gazetelerin dili hakkında görüşler toplamış ve sonuç olarak Gaspıralı'nın Tercüman, Abdürreşid İbrahim'in Mir'at, ve Ülfet gazetelerinin dilinin Türkistanlılar için daha anlaşılır olduğu sonucuna varmıştır (Abdirashidov ve Egemkulova, 2019, s. 10-12).

Behbudi, makalesine Kırım ve Kafkas şivelerinden daha az Arapça ve Farsça unsur bulunduran Tatarca – Nogayca ile devam etmiş ve saf Tatarca yazmak isteyen Tatarların Arapça ve Farsça olmadan hiçbir şey yazamayacaklarını söylemiştir. Tatarcanın Arapça ve Farsça konusunda daha az etki altında kalmasına rağmen yine de Tatarcanın Arapça ve Farsça'dan kurtulamadığını söylemiştir. Sonrasında

Türkistan ve çevresinin dil ve şiveleri üzerine değerlendirmeler yapmıştır. Türkistan'ın her bir şehrinin, her bir kasaba ve hatta köyünün farklı şivesi olduğunu söylemiştir. Semerkant, Fergana ve Hokand'ın dil durumu hakkında bilgilerle devam etmiş ve Fars dili etkisini vurgulamıştır. Türkistan'ın her şehrinde farklı şive kullanılsa da bu farkların çok küçük olduğundan ve insanların birbirlerini rahatça anlayabildiklerini söylemiştir. Devamında ise eğitimde kullanılan temel eserler sebebiyle eğitilmiş insanların birbirlerini anlayabildiklerini ve bu durumun ortak bir dil oluşturduğundan bahsetmiştir (Kasimov, 1997, s. 184-185).

Makalenin ilk kısmında Türk dili hakkında kısaca bilgi verdikten sonra dilde sadeleştirme ve yeni edebiyat oluşturma hakkında fikirleri yazmıştır. Vakit, Şura ve Yıldız adlı yayınlardan örneklerle başlayıp eleştirilerle devam etmiş ve hiçbir yayına halk dilinin girmediğini dile getirmiştir. Halk dili ile yazılması mümkün olmayan alanlardan örnekle devam edip, yabancı dilden giren yeni sözcüklerin Türkçeleştirilmesi gerektiğini söylemiştir⁶. Farsça ve Arapça kelimeleri Türkçeden atmanın imkânsız olduğunu söylemiştir. Kelimelerin Türkçeleştirilmesi ve Türkçe ek kullanılmasına örnek olarak dil tartışmalarına sıklıkla yer veren Sada-i Türkistan yayınından hareketle Türkistan yerine “Türk Eli” ve “Türk Yeri” isimlerinin yazılması gerektiğini söylemiştir. Devamında dilde bin yıldır süregelen Arap ve Fars etkisini ortadan kaldırmaya çalışmanın zorluğuyla birlikte farklı dillerin de Türkçeye taarruz edebileceğinden bahsetmiştir. Sıkça kullanılan Arapça sözlerden örnekler vererek, kullanılan şahıs isimlerinin onda dokuzunun Arapça olduğunu söyleyerek, şimdi hepsine Türkçe isim mi bulacağız sorusunu yöneltmiştir (Kasimov, 1997, s. 185-186).

Behbudi'nin “Dil Meselesi” adlı makalesinde vurguladığı noktalar ve verdiği örnekler 1911 yılında Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan dil tartışmalarını ve “Yeni Lisan Hareketi”ni hatırlatmaktadır. Behbudi'nin, 1915 yılında kaleme aldığı “Dil Meselesi” adlı makalesinde, Milli bir dil oluşturmayı hedefleyen ve Selanik'te “Genç Kalemler” çevresinde şekillenen “Yeni Lisancılar” hareketinin Türkçeyi sadeleştirme konusundaki fikirleri üzerine makalesini kaleme aldığı düşünülebilir (Küçükagaoglu Tunç, 2020, s. 291).

Türkçeleştirme konusunda Sada-i Türkistan'da çıkan yazıları eleştirerek devam etmiş, her şeye Türkçe isim bulunacaksa o zaman Kuran'ı Kerim'de Türkçeleştirilmelidir demiştir. Türkçeleştirilmeye çalışılan kelimeleri eleştirerek, Türkçeleştirilmiş hâlini kimsenin anlamayacağı ve yeni bir Türkçe lügat çıkarmak gerekeceğini dile getirmiştir. Devamında Arapçanın az yazılması gerektiği fikrinin

⁶ Behbudi, Ayna dergisinde dil konusundaki düşüncelerini yansıtmış ve yabancı kelimeleri duyulduğu şekilde, Türkçeye uygun hâle getirmeye çalışarak neşretmiştir. Yabancı kelimeler yerine varsa Özbekçesi kullanılmaya özen gösterilmiştir. Bu konuda bk. Dilrabo Abdazimova, 20. Yüzyılın İlk Yarısında Türkistan'da Yazı Dili: “Ayna Dergisi Örneğinde”, *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 1(2), (2018), 33.

doğru olduğunu kabul etmiş ve Arapça ekler yerine alıntı kelimelerde Türkçe ekler kullanılmasının yerinde olacağını yazmıştır. Dilde ani bir değişimin, eğitim ve edebi dil değiştirmenin mümkün olmayacağını söylemiştir. Behbudi, yabancı dil bilmenin bilimden haberdar olmak için zorunluluk olduğunu dile getirerek Kırım ve Kafkas Türk lehçelerini bilmenin de aynı seviyede bilgiye ulaştırabileceğini söylemiştir. Saf bir dilin çağdaş dünyayı anlamada yetersiz kalacağını söyleyerek İngilizce örneği ile zengin bir dil için yabancı kelime almanın bir sorun çıkarmayacağını ifade etmiştir (Kasimov, 1997, 187-188).

Behbudi, makalesini sonuç ile tamamlamıştır. Sonuç kısmında, sadece Türkçe konuşmanın ve yazmanın imkânsız olduğunu fakat Arapça ve Farsçanın olabildiğince az yazılmasının doğru olacağını söylemiştir. Tüm ilmi terimleri ve sözcükleri Türkçeye çevirmek ile zaman kaybedilmemesi gerektiğini, gelişen Türk dilindeki ilim ve bilim eserlerini anlamaya gayret edilmesinin gerekli olduğunu dile getirmiştir. Ana Dil düşüncesinin hoş bir rüya olduğunu söyleyerek, Türkistan'da ana dilde yazılan her eserin diğer bir bölgede tam olarak anlaşılmayacağını, bölgeler arasında farklılıklar olduğunu söylemiştir. Makalenin son cümlesi de onun tüm fikirlerini özetler niteliktedir. Arapça ve Farsçanın azaltılarak, sade bir Türkçe ile mevcut şivelerde yazmaktan başka çare olmadığını söylemiştir (Kasimov, 1997, s. 189).

Behbudi, dil bilmenin çağı ve dünyayı anlayabilmek için zorunluluk olduğunu dile getirdiği “İkki Emas, To'rt Til Lozim?” (*İki Değil, Dört*

7 “Biz Türkistanlıların Türkçe, Farsça, Arapça ve Rusça öğrenmemiz lazım. Türkçe yani Özbek Türkçesini öğrenmemiz gerekir. Çünkü Türkistan halkının çoğunu Özbek Türkçesi konuşurlar. Farsça ise medreselerde okutulan ediplerin bildiği bir dildir. Bugüne kadar Türkistan'ın birçok eski ve yeni mekteplerinde Farsça nazım ve nesir kitapları okutulmuş gelmiştir. Tüm medreselerde dini dersler Farsçada verilmiş ve müderrisler Farsça takrir etmişlerdir. Bu ders kitapların Arapça, muallimlerin Türk olması ve dersin Farsça anlatılması gerçekten ilginç bir şeydir. Eskiden beri Türkistan'da üç dil konuşula gelmiştir. Nitekim eski yazıtlardan bilindiği gibi Türkistan hanların mübarek isimleri daima Türkçe iken resmi yazışmalarda hep Farsça kullanılmıştır. Bu uygulamalar iyi bir şeydir. Ancak gitgide talim usulü ortadan kaybolmuş, bu üç dilde konuşanların %99'u mükemmel bir şekilde yazı yazamaz hâle gelmişlerdi. Bunu için talim usulünü yenilemek gerekiyor.

Türkistan'ın Semerkant ve Fergana vilayetlerindeki Farsça konuşan birkaç şehir ve köy var. Buhara hükümetinin dili zaten Farsçadır. Fars ediplerinin asırlardır devam eden o manevi lezzeti içinde barındıran eserlerinden faydalanmak için Avrupalılar milyarlarca para harcarlar. Bizim Farsça ve Türkçe bilmemiz bizim saadetli olmamız demektir. Dolayısıyla her Türk'ün Farsça, her Fars'ın da Türkçe öğrenmesi gerekir. Farsça bilen Firdevsi, Bedil, Sadı, maneviyattan nasıl lezzet alıyorsa, Türkçe bilen Fuzuli, Nevai, Baki, Sami, Abdülhak Hamid, Ekrem Bek, Sanayi, Nabi, Naciyele, yine Tolstoy, Jul Vern ve dönemin ulemaları da aynı şekilde Türkçe tercümesinden lezzet alırlar. Frenk ve Rus bilginlerinin eserlerinden yararlanmak ancak Türkçe, Rusça veya Frenk dilini bilmekle mümkün olur. Nitekim bugün Osmanlı, Kafkas ve Kazak Türklerinin bilginlerinin eserlerini Türkçeye çevirmiş ve ondan faydalanmıştır.

Türk dilindeki her bir yeni ve faydalı kitaplar diğer dillere tercüme edilmiştir. Arap medeniyetinin, Yunan'ın Sokrat, Bukraot, Eflaton'dan faydalandığı gibi şimdi de Tolstoy, Jul Vern, Kepler, Kopernik ve Newton'dan yararlanırlar. Amacımızdan uzaklaştık. Bizim kendi menfaatimiz için Rusça öğrenmemiz ve bunun için devlet mekteplerinde okumamız gerekir. Devlet kurumlarına girelim, vatanımız ve dinimize hizmet edelim. Çünkü bugün ilim olmadan, ticaret olmaz, sanat gelişmez ve din öğrenilmez. Ancak bu şekilde bugünkü “Devlet Duma”sında kendi din ve menfaatlerimizi koruyabiliriz. Ne yazık ki şimdi oraya gidip konuşacak adamımız yok. Bunun için bir on sene okumak ve kanunlardan haberdar olmak gerekir. Özetle, bugün bize dört dilde konuşan, yazabilen adamlar gerek. Arapça din için ne kadar şartsa, Rusça da dünya

Dil Lazım) makalesinde kısa ama öz ifadeler kullanmıştır. Bahsi geçen dört dil Türkçe, Farsça, Arapça ve Rusçadır. Bu dillerin neden önemli olduğunu açıklamıştır. Bu dört dilin öğrenilmesinin gerekliliğini vurgulamıştır (Kasimov, 1997, s. 150-152). Zeki Velidi Togan, Mahmud Hoca Behbudi'nin dil konusundaki yazıları hakkındaki düşüncelerini "... Mahmud Hoca Behbudi de Rusça tahsilin lüzumundan falan bahsederek makaleler yazıyordu..." şeklinde ifade etmiştir (Togan, 1981, s. 502).

Behbudi, "İki Değil, Dört Dil Lazım" adlı makalesinde çok dil bilmenin gerekliliğini açıklamaktan ziyade ihtiyaç duyulan dillerin bilinmesi gerektiğine vurgu yapmıştır. Bölgede yaklaşık bin yıldır Türkçe, Farsça ve Arapça birbiriyle yakın ilişki içerisinde bulunmaktadır. Behbudi bu makalesinde Rus hâkimiyetinde bulunulması ve Rusların batı dünyasıyla birlikte batı edebiyatı ile daha yakın ilişkide bulunmaları sebebiyle aslında Rusça öğrenmenin gerekliliğini anlatmıştır. Türkçe, Farsça ve Arapçanın iyi bilinmesinin yararlı olacağını ve Rusçanın ise toplumun gelişmesi, kendini ifade edebilmesi, haklarını ve hukuklarını öğrenebilmesi, kısaca kendi ifadesiyle Rusça dünya için ve yaşamak için zorunluluk olduğunu söylemiştir (Kasimov, 1997, s. 150-152).

Behbudi'nin çalışmaları hakkında Amanova, edebiyat, tiyatro, kültür, eğitim altındaki çalışmalarının onun çok yönlü faaliyetleri gösterdiğini belirtmektedir. Bir asırdan geçmesine yine de Behbudi'nin zamanımızın sorunlarıyla mücadele ettiğini düşünmektedir (Nazarov, 2014, s. 58). Behbudi, "İki Değil, Dört Dil Lazım" adlı makalesinde "Müslüman olarak gelişim." ifadesini kullanmıştır. Nazarov, bu ifadenin dil temalı bir makalede bilinçli bir şekilde kullanıldığını ve makalenin genelinde Müslümanlık hakkında bir hedef yokken kullanılmasında diğer dilleri ve kültürleri öğrenirken kimliğimizi kaybetmeden dünya kültürünü öğrenelim anlamında kullanıldığını düşünmektedir (Hasanov, 2014, s. 51).

SONUÇ

Mahmud Hoca Behbudi olarak Ceditçilik faaliyetleri içinde yer almış ve Usul-i Cedit okulları açmış, okullar için kitaplar yazmıştır. Cedit Edebiyatında onun milli düşüncelerinin etkilerini görmek mümkündür. Yayıncılık, yazarlık, eğitimcilik yapmasının yanında idari görevlerde ve siyasi faaliyetlerde bulunması sebebiyle ve döneminin dünya siyasetinin önemli merkezleri görme fırsatı bulmasıyla sebebiyle dil meselesine birçok farklı açıdan bakmıştır.

Behbudi'ye göre Türk dilinin ve matbuatın temel problemleri arasında şive, lehçe ve imla yer almaktadır. Türk dilindeki Arapça ve Farsça unsurlar, Türk diline yerleşmiş durumdadır ve bu yerleşmiş

için ve yaşamak için o kadar şarttır. Nitekim Efendimiz Hz. Muhammed (s.a.v.) Zeyd b. Sabit'i İbranice öğrenmekle mükellef tutmuştur." Begali Kasimov. (1997). İstiklal Fedaileri Mahmut Hoca Behbudi, Tanlangan Eserler. s.150-152 Türkiye Türkçesine akt. İzzetullah Zeki; (2014). Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sos. Bil. Ens. Yüksek Lisans Tezi. s. 75-76.

unsurların ortadan kaldırılarak dilde sadeleşme, saf dile dönme ve ana dilde eser vermek birçok zorluk barındırmaktadır. Behbudi, dilde sadeleştirme, ana dilde eğitim ve eğitimi Türkçeleştirmenin kısa sürede mümkün olmayacağı tespit etmiştir. Halk dilinde eğitim ve yayınların ortak bir Türkçeye hizmet etmeyeceğini ileri sürmüş bunu da Türkistan'ın ve Türk dünyasının konuştuğu lehçe ve şivelerin arasındaki farklarla açıklamaya çalışmıştır. Behbudi'nin dil konusundaki çalışmaları araştırmalarına ve gözlemlerine dayanmaktadır. Dilde sadeleştirmenin, yeni bir edebi dil oluşturmanın ve ortak dilin kullanımını amaçlarına göre ayırmasına onun dil konusunu farklı açılardan ele aldığını göstermektedir. Eğitimde ana dillerin ve yerel dillerin kullanılmasını Türkistan Türklerini ayırtıracaklarını ifade etmiştir. Saf bir dille, Arapça ve Farsçadan arındırılmış bir dille yayın yapmanın ise unutulmuş sözcüklerin dile yerleşmesinin ve Türkistan'ın her tarafında anlaşılmasının mümkün olmadığı düşüncesiyle desteklememiştir. Yabancı kelimelerin Türkçeleştirilmesi konusunda, özel isimler dışında faydalı olduğunu ve alıntı kelimelerin Türkçe gramere uygun eklerle dili zenginleştireceğini ileri sürmüştür. Arapça ve Farsçanın azaltılarak, sade bir Türkçe ile mevcut şivelerde yazmaktan başka bir çare olmadığını dile getirmiştir. Behbudi, dil eğitimi hakkında Rusya hâkimiyetindeki Türklerin yaşayabileceği potansiyel sorunları göz önüne almıştır. Dil öğrenme konusundaki fikirleri Türkistanlıların temel problemlerine çare bulmayı amaçlamaktadır. Rus hâkimiyetinde bulunulması sebebiyle, halkın problemlerini çözmede ihtiyaç duyulan Rusçanın öğrenilmesinin zorunluluğundan bahsetmiştir. Bu yaklaşım Behbudi'nin dil konusunda halkın durumunu ve gelişimini ön planda tuttuğunu ve konuya gerçekçi yaklaştığını göstermektedir. Behbudi, Rusçanın dünyayı, dünya edebiyatını, bilim ve yenilikleri tanıma açısından fayda sağlayacağını ileri sürmüştür. Mahmud Hoca Behbudi, ana dil, dil eğitimi, dilde sadeleşme ve ortak dil konularında dönemin koşullarına uygun çözüm odaklı bir yaklaşım sergilemiştir. Mahmud Hoca Behbudi, manevî öğretmeni olarak gördüğü Tercüman Gazetesi ve İsmail Gaspıralı ile öğrendiğini belirttiği Türkçenin Türkistan'daki durumu hakkında önemli saha araştırmaları yapmıştır. Behbudi, Türkistan'da hangi Türkçenin ne derece anlaşılabilirliği üzerine araştırmalar yaparak Türkçenin sadeleştirilmesi, yabancı sözcüklerin dilden atılması veya yabancı sözcüklerin Türkçeleştirilmesi konusu ile birlikte eğitimde nasıl bir yol izlenmesi gerektiği adına tespitlerde bulunmuştur. Behbudi'ye göre günlük iletişim için basit bir yeterli olsa da bilim ve edebiyat için daha gelişmiş bir dil gereklidir. Ona göre bölgeden bölgeye farklılık gösteren lehçeler edebi ve bilimsel bir dil olarak kabul edilemez. Behbudi, Türkistan lehçe ve ağızlarının henüz edebi ve bilimsel bir dil olabilecek özellikler taşımadığını düşünmektedir. İslamiyet ile Türk diline giren Arapça kelimeler ile Türkistan Türkçesinde etkili olan Farsçanın dilden bir anda atılmasının mümkün olmadığını dile getiren Behbudi'nin zor da olsa halkın birbirinin lehçe ve şivesini anlayabildiğini tespit etmiştir. Bununla birlikte yabancı sözcüklerden

arındırılmış saf bir dilin dünyayı anlamada ve çağı yakalamada yetersiz olacağını düşünmüştür.

Behbudi'nin dil eğitimi ve dil meselesi konusundaki düşünceleri Türk Dünyası ve Türk Dili bağlamında düşünüldüğünde günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. Ortak bir Türkçe oluşturma çabaları ve tartışmaları günümüzde de devam etmekle birlikte bu dilin nasıl oluşturulacağı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Türk dünyasının birçok farklı kültür merkezi ile iletişiminin gelişerek ve değişerek devam etmesi Behbudi'nin ortaya koyduğu dilde sadeleştirme sırasında oluşabilecek sorunlarının geçerliliğini koruduğunu göstermektedir.

Finansal Destek ve Teşekkür / Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması / Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKLAR

- Abdazimova, D. (2018). 20. Yüzyılın ilk yarısında Türkistan'da yazı dili: "ayna dergisi dili örneğinde". *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 2 Ekim 2018, 1/2, 30-33.
- Abdirashidov, Z. ve Egemkulova, N. (2019). Mahmudxo'ja Behbudiy va uning «Oyina» jurnali, Muharrir Nashriyoti, Taşkent.
- Açık, F. (2025). Özbekistan'da 1909-1917 yılları arasında faaliyet gösteren Turan Cemiyeti. *Türk Yurdu*, 25, (214).
- Amanova, Z. (2014). Mahmudxo 'ja Behbudiy merosining milliy g 'oya targ 'ibotidagi ahamiyati. Hasanov, B. (Ed.), *Mahmudxo'ja behbudiy - millat rahnamosi*, (s.57-59). Mumtoz So'z Yayınevi. Taşkent.
- Battal Taymas, A. (1996). *Kazan Türkleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Doğan, G. (2018). *1917-1924 yılları arasında Türkistan milli devletleri/National states which established in Turkestan between 1917-1924*. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens., Yüksek Lisans Tezi.
- Karimov, N. (2014). Mahmudxo 'ja Behbudiy merosining milliy g 'oya targ 'ibotidagi ahamiyati. Hasanov, B. (Ed.), *Erk va hurriyat jarchisi* (s.32-44). Mumtoz So'z Yayınevi. Taşkent.
- Hayit, B. (2004). *Milli Türkistan hürriyet davası: "Milli Türkistan" mecmuasında bildirilgan fikirlər*. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- Kalkan, İ. (2000) Sovyet dönemi öncesi orta asya aydınları ve değişim. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (14), 285-296, 2000.
- Karakaş, Ş. (2003) Türkistan Cedit Hareketinin öncülerinden Müftü Mahmudhoca Behbûdi efendi-hayatı ve eserleri, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 13, s. 131-176.
- Kasimov, B. (1997). *İstiklal Fedaileri, Mahmut Hoca Behbudi, tanglangan eserler*. Taşkent, 1997
- _____ *Milli uyanış*. AKDTYK Atatürk Kültür Merkezi. 2009.
- Kırimer, C. S. (1996). *Gaspıralı İsmail Bey*. Ramazan Bakkal (haz.). İstanbul: Avrasya Bir Vakfı Yayınları.
- Kocaoğlu, T. (2004). Türkistan'da Türkçe ilk tiyatro eseri: Mahmud Hoca Behbudi'nin 'pederkuş'piyesi-1913. *Türklük Araştırmaları Dergisi*, (15).
- Küçükağaoğlu Tunç, S. (2020). *Ayna Dergisinin Özbek Türklerinin modernleşmesindeki rolü*, Ege Üni. Sosyal Bilimler Ens., Doktora Tezi, 2020.
- Nazarov, B. (2014). Mahmudxo 'ja Behbudiy merosining milliy g 'oya targ 'ibotidagi ahamiyati. Hasanov, B. (Ed.), *Behbudiy publisistikasida istiqlol ruhi* (s.45-53). Mumtoz So'z Yayınevi. Taşkent.
- B. Nazarov (2014). Mahmudxo 'ja Behbudiy merosining milliy g 'oya targ 'ibotidagi ahamiyati. Hasanov, B. (Ed.), *Behbudiy publisistikasida istiqlol ruhi* (s.45-53). Mumtoz So'z Yayınevi. Taşkent.
- Togan, A. Z. V. (1981). *Bugünkü Türkili Türkistan ve yakın tarihi*. Enderun Kitabevi.
- Türkoğlu İ. (1999). *Rızaeddin Fahreddin (1858-1936) ve İdil-Ural Tatarlarının Kültürel, Sosyal Hayatının Yenileşme Tarihi*. Marmara Üni. Sosyal Bilimler Ens., Doktora Tezi.
- Yo'ldosheva, D. (2014) Mahmudxo 'ja Behbudiy merosining milliy g 'oya targ 'ibotidagi ahamiyati. Hasanov, B. (Ed.), *Mahmudxo'ja behbudiy va ta'lim tili*, (s.123-127). Mumtoz So'z Yayınevi. Taşkent.
- Zeki, İ. (2014). *Ceditçilik Hareketinin Ortaya Çıkışı ve Türkistan Âlimleri Üzerindeki Etkisi: Mahmud Hoca Behbudi ve Münevver Kâri Örneği*, Necmettin Erbakan Üni. Sosyal Bilimler Ens., Yüksek Lisans Tezi.

Extendent Abstract

Mahmud Khoja Behbudi, one of the key figures of the Turkestan Jadidist movement, played a pivotal role in the development of the Uzbek language and literature. Behbudi's publishing and writing activities influenced many figures after him. He pioneered the opening of *Usul-ü Jadid* schools and prepared innovative textbooks to be used in these schools. He wrote articles in many journals and newspapers. In his works, which can be seen as a continuation of the Jadidists' understanding of unity in language, thought, and action, he presented his ideas on the ongoing language debates.

During the period when the Russian efforts to disintegrate the Turkish linguistic unity increased, it led to the emergence of studies on ensuring linguistic unity among the Muslims of Russia. After the Russians published in Kazakh, Uzbek and Sartian, and increased publications in Tatar and Azerbaijani Turkish, linguistic divergences began to emerge in Turkestan. Ismail Gasprinski carried out studies with the understanding of "*Unity In Language, Idea and Work*". As a result of these efforts, the language issue started to be discussed in the Idyl-Ural Region and different opinions emerged on the simplification of textbooks and the language of education and the characteristics of the Turkish language to be used. As a result of the discussions on whether the language to be used should be Turkish, Tatar or Ottoman Turkish, many Tatar textbooks were prepared, including books on faith and worship in Tatar. Tatar and Ottoman Turkish were brought closer and the Turkicization of textbooks was partially successful. As of the 1910s, Turkish began to be used as the language of instruction in many educational institutions. At the The Second All-Russian Congress of Muslims, issues such as the equality of languages in law and education in the mother tongue of every Turkic people in primary education were put on the agenda. At the The Thid All-Russian Congress of Muslims, the idea of the General Turkish Language was presented by Ismail Gasprinski and his proposal was accepted. In important journals and newspapers, efforts were made to use and popularize the General Turkish Language. A Turkish article competition called "Language Competition" was organized in *Shura Magazine* under the management of Rizaeddin Fahreddin, and the articles submitted to the magazine were published in *Shura Magazine* and other newspapers and magazines. Among these submitted articles, there were also opinions calling for Chagatai Turkish and Arabic to be the common language. The general opinion of the submitted articles was that a common Turkish language was necessary and that this could be realized through education, media and literature. While the discussions on language were continuing, Mahmud Khoja Behbudi also wrote his views and determinations on language. According to him, it is not possible to create a single literary language in Turkestan. It is necessary to provide standardized education for children for several generations before the creation of a single language to be used throughout Turkestan. Mahmud Khoja Behbudi published the *Samarkand* newspaper and the *Ayna* magazine. He made a great contribution to the formation and development of Uzbek theater with his play *Pederkush*. Behbudi began his work on language by identifying the problems of the Turkish language. In his studies, based on the current situation of Arabic and Persian elements in the Turkish language, he made conclusions about the simplification of the language and the return to the mother tongue. He wrote articles on problems related to dialects and orthography, which began to be discussed in the Turkic world with the rise of Jadid literature. He wrote articles on the problems arising in dialect, accent, and orthography, which started to be discussed in the Turkic world with the Jadid Literature press. In addition to his work as a publisher, writer, and educator, he was also involved in administrative and political activities and had the opportunity to visit the important centers of world politics of his time, therefore he viewed the language issue from many different perspectives. He first started with the basic problems of the Turkish language.

He emphasized dialect, accent and orthography as the main problems of the new printing press. Afterwards, he discussed the process and the reasons behind the presence of the Arabic and Persian elements in the Turkish language, and mentioned the difficulties of simplifying the language, returning to pure form, and producing works in the mother tongue. He argued that education and publications in the vernacular would not serve a common Turkish language and tried to explain this through the differences among the dialects and accents spoken in Turkestan and the Turkic world. He did not place Ottoman Turkish at the center of the Turkish language, but defined it as a trilingual structure under the influence of Arabic and Persian within the Turkish language. He argued that the Turkification of foreign words was useful, except for proper names. He stated that a pure language would be inadequate in understanding the world, and he believed that the language would be enriched and become more effective in comprehending the world through loanwords with suffixes and phrases appropriate to Turkish grammar. His ideas on language learning also aimed to find a solution to the basic problems of Turkestanis. He emphasized the necessity of learning Russian, which was needed to solve the problems of the people due to their being under Russian rule. He also argued that Russian would be beneficial in terms of recognizing the world, world literature, science and innovations.

Mahmud Hodja Behbudi made important studies on the situation of Turkish in Turkestan, which he stated that he learned with the *Tercuman* Newspaper and Ismail Gasprinski, whom he considered as his spiritual teacher. Behbudi made researches on the extent to which Turkish can be understood in Turkestan and made determinations on the simplification of Turkish, the elimination of foreign words from the language or the Turkishization of foreign words, and what kind of a path should be followed in education. By visiting the important capitals of the Turkish and Islamic world and examining the works published in important centers, he dealt with issues from different perspectives as an educator, writer and clergyman and evaluated the situation of the people in his works. Behbudi stated that it was not possible to eliminate the Arabic words that entered the Turkish language with Islam and Persian, which was effective in Turkestan Turkish, from the language at once, and that the people could understand each other's dialects and accents, albeit with difficulty. However, he thought that a pure language purified from foreign words would be insufficient to understand the world and catch up with the age. Behbudi's thoughts on language education and language issues are still valid today when considered in the context of today's Turkish World and Turkish Language. Although efforts and discussions to create a common Turkish language continue today, there are different opinions on how to create this language. The fact that the Turkish World continues to communicate with many different cultural centers shows that the problems that may occur during the simplification of the language put forward by Behbudi remain valid.